

ELENA CHIABURU

TIPARUL ROMÂNESC DIN SECOLELE XVII-XVIII În legătură cu un "Răspuns" la o recenzie

În "Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol" din Iași, tom. XXXVII (2000), am publicat o recenzie la cartea lui Doru Bădără: *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998, demonstrând atunci că autorul nu cunoaște aspectele esențiale ale problemei propuse spre cercetare și că lucrarea nu face altceva decât să sporească balastul istoriografic. Am crezut că el înțelege care sunt scopurile unei recenzii și finalitatea demersului. Spre surprinderea noastră însă, am citit în "Studii și materiale de istorie medie" din București, vol. XX (2002), p. 355-361, un *Răspuns* agramat și care se vrea virulent. Textul este asemănător, prin conținut și formă, cu cartea pe care a scris-o Doru Bădără, adică plin de interpretări fanteziste, contradicții și greșeli grosolane de fond, gramaticale și de ortografie. Cunoscând prestigiul științific al revistei "Studii și materiale de istorie medie", nu putem decât să ne exprimăm regretul că a tipărit un text lamentabil, pe care, foarte probabil, colectivul de redacție nu l-a citit înainte de a-i da bun de tipar. Din cauză că impostura trebuie demascată, indiferent unde s-ar afla, reluăm discuția pe marginea cărții și a *Răspunsului* lui Doru Bădără, arătând punctual greșelile pe care le comite.

La pag. 355 a *Răspunsului* dat nouă, Doru Bădără susține că popoarele arabe supuse Imperiului Otoman au avut propriul tipar încă de la începutul secolului al XVIII-lea, din cauză că domnul Țării Românești Constantin Brîncoveanu a trimis la Alep, în Siria, o tiparniță care ar fi funcționat din 1706 și până în 1722 și cu care s-au imprimat în limba arabă: două *Evanghelii* (1706 și 1708), o *Psaltire* (1709) și un *Penticostar* (1709)¹. După 1722, o parte a materialului tipografic de la Alep "a fost trimis la Al Saeg, unde a funcționat pînă la primul război mondial"² (subl. ns.). Observăm mai întâi că autorul, nemaștiind ce a scris, se contrazice, deoarece în cartea publicată de el scrie că tipografia dăruită de Constantin Brîncoveanu la Alep "a funcționat între 1706-1724" (p. 75).

Problema cărților arabe imprimate cu sprijin românesc în prima jumătate a secolului al XVIII-lea fiind lămurită în mare parte de istorici, vom relua doar răstălmăcirile lui Doru Bădără, ignorând, deocamdată, viciile de formă ale textului său. Așa cum am arătat în recenzie, activitatea tipografică nu a fost îngăduită în Imperiul Otoman, la originea interdicției aflându-se preceptele Coranului. Pentru a-și procura cărțile necesare și sprijinul material și financiar care să asigure supraviețuirea Ortodoxiei, ierarhii din acele zone au venit de nenumărate ori în Țările Române. Pe parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, românii au dat și ajutorul necesar imprimării cărților, la Iași (la mănăstirile Cetățuia și Sf. Sava), la București, la Râmnic și la Alep.

Importanța tipăririi cărților în limba arabă cu ajutorul Țărilor Române trebuie afirmată, cu atât mai mult cu cât istoricii arabi înșiși consideră acea mișcare cultural-religioasă drept începutul redeșteptării lor naționale și literare³. Arabii ortodocși din Asia Mică și Peninsula Sinai au avut frecvente legături cu poporul român în secolele XVI-XIX. Călugări din țările noastre străbăteau deseori drumurile marilor centre ale creștinătății antice: Ierusalimul, cu Sfântul Mormânt al Mântuitorului, Antiohia, scaun episcopal al Sf. Apostol Petru și patria Sf. Ioan Hrisostomul, Damascul, cu amintirea celui dintâi dogmatist al Bisericii Ortodoxe, Sf. Ioan Damaschinul, și Muntele Sinai cu aureola atator pustnici, cărturari de seamă, în fruntea cărora stă Sf. Ioan Scărarul. Dacă în ceea ce privește trecutul, arabii creștini aveau amintiri glorioase, după ce au ajuns în stăpânirea Imperiului Otoman, ei nu au mai avut posibilități pentru susținerea culturii. Cu timpul, textele necesare oficeriei serviciului divin ortodox, precum și cunoscătorii de limbă greacă, limba culturii ortodoxe, s-au rărit, astfel încât se simțea tot mai mult nevoia cărților în limba arabă. Într-o primă fază, în secolele XV și XVII, cărțile arabe s-au

¹ Cartea numită *Penticostar* conține slujbele religioase făcute în perioada cuprinsă între Paști și prima duminică de după Înălțarea Domnului, adică cinci săptămâni, dar Doru Bădără nu știe acest lucru și scrie *Pesticostar*!

² Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968, p. 75 - 76. Cu această frază, autorul își etalează incapacitatea de a înțelege un text. În locul citat, Mircea Tomescu scrie că "tipografia pornită din Țara Românească a ajuns în localitatea Al Saeg (Surr), unde, reorganizată și îmbogățită, a fost folosită pentru imprimarea cărților bisericești și școlare până în vremea noastră (subl. ns.)". Se pare că sintagma *până la 1918*, conținută în titlul cărții lui Mircea Tomescu l-a făcut pe Doru Bădără să creadă că până în vremea noastră înseamnă până la primul război mondial. De fapt, Mircea Tomescu se referă la vremea în care a apărut cartea, adică sfârșitul anilor '60 ai secolului XX.

³ Dan Simionescu, Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, Extras din "Cercetări literare" III (1939), p. 2 (în continuare: Dan Simionescu, Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi*).

tipărit în Apusul Europei: la Veneția, Roma și Oxford. În acele condiții de stagnare culturală, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, s-a intensificat ofensiva propagandei pentru unirea religioasă. Datorită măsurilor adoptate de Sinodul Bisericii Ortodoxe de la Ierusalim din anul 1672, s-a pus capăt propagandei calvine și luterane în Orient, dar a mai rămas o ramură protestantă, Biserica anglicană, care urmărea unirea religioasă cu Biserica Ortodoxă. În literatura religioasă arabă au apărut numeroase traduceri de opere anglicane distribuite printre ortodocșii din Alep și din regiunile învecinate de către negustori englezi, pentru a-i converti pe arabii creștini ortodocși la anglicanism. Propaganda era foarte puternică în Patriarhatul Antiohiei și, pentru a rezista ofensivei religioase, arabii erau nevoiți să trimită emisari la mănăstirile din Muntele Athos și în Țările Române spre a obține ajutorul material și moral care să le permită să-și păstreze Ortodoxia⁴. Ca peste tot în epocă, arma cea mai eficientă în înfruntările confesionale era folosirea limbii proprii prin intermediul tiparului.

Este bine stabilit astăzi că activitatea tipografică în limba arabă cu ajutorul Țărilor Române a avut trei etape. Primele două au fost datorate Țării Românești, cărțile imprimându-se la Snagov, București și Alep. Patriarhul Antiohiei, Atanasie al IV-lea Dabbas a venit la curtea lui Constantin vodă Brîncoveanu pentru a obține ajutor să tipărească pentru arabi cărți ortodoxe. Ajutorul s-a materializat prin înființarea unei tipografii cu cheltuiala domnului român și cu participarea nemijlocită a starețului mănăstirii Snagov, Antim Ivireanul⁵.

Faptul că la Alep au fost imprimate patru cărți la începutul secolului al XVIII-lea nu îndreptățește fantezia lui Doru Bădără că ortodocșii de limbă arabă au avut tiparul propriu, capabil să le acopere nevoile culturale. De fapt, a fost vorba de un moment editorial datorat eforturilor financiare externe, care trebuie încadrat în programul politico-religios de apărare a ortodoxiei prin cultură, la care Țările Române au contribuit decisiv. Un argument este și acela că nu se cunoaște nici o carte imprimată la Alep după 1709, deși Doru Bădără spune că tiparul a lucrat acolo încă mult timp. Credem că tipografia trimisă de Constantin Brîncoveanu la Alep a încetat să funcționeze în 1709. Raționamentul este susținut și de producția tipografică în limba arabă din Țările Române între anii 1745 și 1747, realizată la solicitarea patriarhului Antiohiei Silvestru.

Silvestru a fost succesorul lui Atanasie al IV-lea Dabbas ca patriarh al Antiohiei din 27 septembrie/8 octombrie 1724 pînă la 13/24 martie 1766 și a continuat munca de tipărire a cărților inițiată de mentorul său. Patriarhul a fost în Țările Române de două ori, prima dată între 1729 și 1730, făcând doar o recunoaștere a căilor străbătute de înaintașii săi, Macarie și Atanasie⁶. El a mărturisit fără echivoc motivul primei sale vizite în Țările Române: "să tipărim cărți bisericești și altele pentru interesul creștinilor. Dușmanii bisericii lui Cristos însă, aceia de ritul Latinilor, cari sunt contra doctrinei bisericii noastre sfinte și drept credincioase, ne-au turburat și au căutat să ne înlăture"⁷. Probabil că Silvestru a realizat contactele necesare înființării ulterioare a tipografiei și a căutat cărți în limba greacă, pentru a le traduce în limba arabă. Erau cunoscute cărțile imprimate de patriarhul Nectarie: *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății și Despre primatul Papei*, care au și fost tipărite în traducere arabă, în timpul celei de a doua vizite a lui Silvestru la Iași. Recunoașterea era necesară, tipărirea cărților arabe în acea vreme presupunând mai întâi pregătiri pentru adunarea manuscriselor cu texte arabe mai vechi, revizuirea lor pentru a fi puse de acord cu textele mai noi grecești și găsirea formelor potrivite pentru exprimarea ideii în limba arabă. Așa se poate explica faptul că Silvestru a revenit în Țările Române abia între anii 1744 și 1749. El s-a oprit inițial la București, dar cea mai mare parte a activității lui tipografice s-a desfășurat la Iași, între anii 1745 și 1747.

Relatându-se despre șederea patriarhului Silvestru la Iași, în *Cronica Ghiculeștilor* se spune că "acesta, petrecînd mai mult timp aici, a primit un ajutor însemnat atît din partea lui Ioan vodă, cît și din partea creștinilor (subl. ns.)"⁸. Dacă ar fi avut propriul tipar la Alep și mijloacele bănești necesare, cu siguranță că patriarhul Antiohiei nu ar fi depus stăruitoare eforturi timp de un deceniu și nu ar fi străbătut distanțe atât de lungi pentru a putea tipări cărțile de care avea nevoie.

Activitatea tipografică a lui Silvestru în Țara Moldovei a început în 1745 cu un *Condac* (echivalentul în limba arabă a *Liturghiei* din limba greacă și a *Slujebnicului* slavon) cu

⁴ Dan Simonescu, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)*, în "Biserica Ortodoxă Română", București, anul LXXXIII (1964), nr. 5 - 6, p. 527 - 528 (în continuare: Dan Simonescu, *Cărți arabe*); Ilie Gheorghită, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava și venirea lui Silvestru Patriarhul Antiohiei la Iași*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", Iași, anul XXXIV (1958), nr. 5 - 6, p. 418 (în continuare: Ilie Gheorghită, *Tipografia araba din mănăstirea Sf. Sava*).

⁵ Dan Simonescu, Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi*, p. 14; Dan Simonescu, *Cărți urabe*, p. 528 - 529.

⁶ Dan Simonescu, Emil Muracade, *op. cit.*, p. 6.

⁷ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV: *Adăugiri și îndreptări*, București, 1944, p. 65 (în continuare: *BRV*).

⁸ *Cronica Ghiculeștilor*, Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 603.

cheltuiala domnului Ioan Mavrocordat. Cartea bilingvă, greco-arabă, este reeditarea celei imprimate de Antim Ivireanul în Țara Românească în 1701. În 1746 au apărut *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății și Manualul în contra infaibilității Papei*, legate împreună într-un volum. În prefață, Silvestru spunea că "am tipărit din acest volum 1500 exemplare ca să fie răspindite între creștini"⁹. La Iași au amai apărut: *Cina cea divină, între anii 1746 și 1747 și Colecția celor două Sinoade convocate la Constantinopol despre catolicismul în Siria*, în 1747. Primul Sinod avusese loc în 1723 sub conducerea patriarhului Ieremia, iar al doilea în 1727, în timpul lui Paisie, și au fost convocate pentru a replica propunerilor de unire ale Bisericii anglicane. În volumul amintit au mai fost incluse cinci articole despre schimbările introduse de catolici în dogma creștinilor uniți și o parte a *Mărturisirii de credință a Bisericii apostolice de Răsărit* aprobată prin Sinodul din 1723. În 1747, Silvestru a părăsit Iași, plecând la București unde a tipărit o *Psaltire arabă și Controversa despre Sf. Agneț*¹⁰.

Doru Bădără nu a perceput semnificația reală a producției tipografice în limba arabă, deoarece cărțile tipărite în Țările Române și la Alep, cu ajutor românesc, dezvăluie un program politico-religios desfășurat pe spații ample, pentru apărarea ortodoxiei prin aprovizionarea cu cărți a popoarelor din Orient. În primele două faze, în Țările Române și la Alep, Atanasie a tipărit cărți de ritual (*Liturghie, Ceaslov, Evanghelie, Penticostar*), iar în a treia fază, alături de cărțile de slujbă (*Psaltire și Liturghier*), Silvestru a tipărit opere polemice în care a expus dogmele ortodoxe în antiteză cu inovațiile anglicanilor¹¹. Cărțile polemice se adresează unui public instruit, apt să citească un text în mod critic și să înțeleagă subtilitățile intelectuale. De aceea, patriarhul preciza în prefața *Arbitrului adevărului*: "fiți atenți la înțelegerea ei, la desfășurarea frazei și la expunerea versetelor; fiți atenți, ca să puteți răspunde la întrebarea celor care vă contrazic"¹². Astfel de public se formase într-o anumită măsură în Siria în anii anteriori prin cărțile lui Atanasie.

Un aspect important al problemelor tiparului românesc din secolele XVII și XVIII, pe care Doru Bădără l-a tratat într-un mod fantasmagoric în carte și pe care nu l-a putut lămuri nici în *Răspunsul* violent pe care ni l-a dat, este cel al costurilor înființării unei tipografii. Așa cum am arătat în recenzia noastră, autorul spunea în cartea pe care a scris-o că "în structura cheltuielilor legate de producția de carte, înființarea unei tipografii nu pare să fi atins valori foarte ridicate" (p. 57), dovada fiind corespondența mitropolitului Țării Moldovei Dosoftei cu patriarhul Moscovei conținând prețul tipografiei primite de cel dintâi de la Moscova în decembrie 1679. Pornind de la datele oferite de lucrarea coordonată de Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, *Instituțiile feudale din Țările Române. Dicționar*, București, Editura Academiei Române, 1988, paginile 274, 414 și 466, unde, sub voce sunt prezentate *leul, rubla și talerul*, lucrarea recenzată de noi prezenta niște echivalențe monetare fanteziste. În *Răspuns*, autorul își reafirmă absurditatea, în ciuda faptului că în cartea respectivă, la paginile citate nu există suficiente date care să permită obținerea parității între monedele amintite. Probitatea profesională îl obliga pe Doru Bădără să prezinte temeiurile documentare avute atunci când a făcut calculele despre care este vorba, precum și modul de lucru, elucidând astfel o problemă importantă pentru istoria monetară românească din secolele XVII-XVIII.

Afirmația că în structura cheltuielilor legate de producția de carte, înființarea unei tipografii nu pare să fi atins valori foarte ridicate este o răstălmăcire datorată necunoașterii mecanismelor societății medievale, deoarece sumele indicate de documente, în contextul epocii, sunt însemnate. Instalarea și funcționarea unei tipografii presupuneau investiții considerabile, ce nu puteau fi făcute de meșterii tipografi. În acest sens, este sugestiv faptul că, la 9 august 1636, mănăstirea Govora a primit 1000 de galbeni din partea domnului Matei Basarab, care urmau să fie folosiți pentru funcționarea școlii și a tipografiei, mai exact pentru a aduce dascăli și tipografi care să tipărească și să copieze cărți¹³. Tot în prima jumătate a secolului al XVII-lea, la 12 ianuarie 1641, domnul Țării Moldovei Vasile Lupu anunța Frăției stavropighiale din Liov că a trimis 200 de taleri pentru a achita turnarea matrițelor necesare atelierului de la Trei Ierarhi¹⁴. În plus, domnului Țării Moldovei i s-a cerut de către Frăția Ortodoxă din Liov să-

⁹ Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. II, București, 1981, p. 644; BRV, IV, p. 65.

¹⁰ BRV, IV, p. 67; Ilie Gheorghită, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava*, p. 420; Dan Simonescu, *Cărți arabe*, p. 542; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 644.

¹¹ Melchisedec, episcopul Romanului, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra calvinilor*, Extras din Analele Academiei Române, Seria II, Memoriile Secției Istorice, tom XI (1889 - 1890), p. 112; Dan Simonescu, *Cărți arabe*, p. 542; Idem, Emil Muracade, *Tiparul românesc pentru arabi*, p. 14; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 644.

¹² Dan Simonescu, Emil Muracade, *op. cit.*, p. 23.

¹³ Arhivele Statului București, Fond Mănăstirea Govora, XXVI

¹⁴ Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, Suplimentul II, vol. III: 1641 - 1703, București, 1900, p. 1.

i și acopere biserica cu plumb¹⁵. În a doua jumătate a acestui secol, tiparnița primită de mitropolitul Dosoftei de la Moscova, în anul 1670, a fost la fel de scumpă, deși suma plătită este redată diferit de cercetători. Theodor Codrescu spune că a costat 135 ruble, 44 altine și 6 bani și că lui Ivan Bilevici care a adus-o i s-a făcut "un dar de 159 ruble", în timp ce N. Grigoraș apreciază că mitropolitul a plătit 241 de ruble¹⁶, știrile documentare infirmând opinia lui Gabriel Ștrempel că "tipografia i-a fost dăruită lui Dosoftei, ea n-a fost cumpărată"¹⁷. În 1680, înființarea tipografiei grecești de la mănăstirea Cetățuia a costat 600 de lei¹⁸.

Tipografia a rămas o instalație scumpă și la începutul secolului al XIX-lea. Dacă pentru litografia Institutului "Albinei Românești" Gheorghe Asachi a plătit "cinci sute noăzeci și șesă florini și douăzeci și cinci creițari", tipografia aceluiași Institut valora 28312 florini de argint, 34 creițari și 6063 galbeni. Tipografia proprie a lui Gheorghe Asachi a costat "24620, adică *doăzeci și patru mii șese sute doăzeci lei* <...>, socotindu-se în atîta somă și cheltuielile transportului și așezarea tipografiei"¹⁹. Din această sumă, "900 de galbeni <a costat numai> așezarea tipografiei"²⁰. Tot atât urma să coste tipografia lui Mihail Kogălniceanu, în anul 1839, dar cu trei teascuri: "Galbini: 300, pe trii teascuri nouă; 400, pe 30 cantare slove românești, franțuzești și ceva grecești i rusăști; 200 pentru fundamenturi, ramce, caște, venghice, linii, chinari, țifre, sămnuri, ștampile"²¹.

După cum se observă, suma necesară instalării unei tipografii a fost de aproximativ 1000 de galbeni în întreaga perioadă cercetată și chiar după. Faptul este recunoscut explicit de Mihail Kogălniceanu și de Gheorghe Asachi, în preajma anului 1840. Solicitând aprobarea Domnului Țării Moldovei pentru a deschide tipografia *Daciei literare*, într-o vreme în care era în vigoare privilegiul de exclusivitate în domeniul imprimeriei pe care Gheorghe Asachi îl primise pentru zece ani, Kogălniceanu arăta "că la statornicirea tipografiei pe lingă Departamentul Din lăuntru s-ar ceri înainte o somă mai mult de o mie de galbini"²².

Pentru Țara Moldovei, știri documentare privitoare la cheltuielile necesare funcționării curente a unui atelier tipografic nu se cunosc deocamdată până la începutul secolului al XIX-lea²³. Analogia care trebuie făcută cu investițiile pentru instalare, coroborată cu prețul ridicat al hârtiei și al metalelor necesare turnării literelor, precum și cu prețurile mari ale cărților, impune însă, concluzia că și asemenea cheltuieli au fost ridicate în perioada analizată.

Câteva socoteli tipografice datând din anul 1839 și referindu-se la cheltuielile tipografiei lui Gheorghe Asachi, sunt făcute atât de către proprietar, cât și de către rivalul său, Mihail Kogălniceanu, care dorea să obțină anularea monopolului asupra tipografiei în Țara Moldovei, deținut de cel dintâi încă din 1829. Potrivit lui Gheorghe Asachi, în cursul anului 1829, a avut nevoie de următorii bani: "*Galbini: 200 <pentru> 360 topuri hirtle, cite 19 4/9 lei topul <...>; 200 <pentru> chiria casei, lemne, luminări, cerneală, îndreptări la slove și alte cheltuieli tipograficești de piste an; 120 <pentru> leaful unui director; 90 <pentru> leaful a doi scriitori; 240 <pentru> leaful a 10 lucrători, cite 2 galbeni pe lună; 850 galbini, totalul cheltuielilor piste an*"²⁴. La această sumă se adăugau banii plătiți pentru imprimarea diferitelor lucrări contractate de Asachi cu autoritățile, astfel încât Mihail Kogălniceanu cerea într-un memoriu înaintat Domnului "să mi se deie voie acum să arăt prin *țiffe* adevărate ce costisește în tot anul pre Visterie și pre țară tipărirea hirtilor ocîrmuirii de cătră D(umnealui) aga Asachi <...> pe anul 1839: 15 750 <lei> în 500 #²⁵, cursul Visteriei pentru *Buletin*; 250 <lei> pentru 500 *Pasaporturi* pe an, cite 20 parale *Pasaportul*; 2266 <lei> 45 <bani> somă aprocsimativă pe anul acesta pentru tipărirea celorlalte hirtii, precum: *Ofisuri, Otnoșenii* ș.a. Nefiind încă anul sfîrșit, nu se poate ști pînă acum cit D(umnealui) aga

¹⁵ Petre P. Panaitescu, *Petru Movilă. Studii*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei, și Maria Magdalena Szekeley, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 70.

¹⁶ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. III, p. 102 - 104; G. Ionescu, *Activitatea tipografiei mitropolitane din Iași*, în "Noua Revistă Română", 1901, nr. 4, p. 102 - 104; N. Grigoraș, *Contextul în care Mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658 - 1693)*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", Iași, anul L (1974), nr. 9 - 12, p. 765 (în continuare MMS).

¹⁷ Gabriel Ștrempel, *Relații româno-ruse în lumina tiparului*, București, 1956, p. 18.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, București, 1929, p. 40; idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, București, 1901, vol. I, p. 32; C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă*, în "Biserica Ortodoxă Română", București, anul XXV (1908), nr. 9, p. 821 - 842 (în continuare BOR).

¹⁹ Arhivele Statului Iași, Fond Primăria Iași, Dosar 29/1847, f. 4 - 5 și 9.

²⁰ *Ibidem*, Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839-1853, f. 4.

²¹ *Ibidem*, f. 12.

²² *Ibidem*, f. 7, 9.

²³ Pentru cele referitoare la atelierul tipografic de la Chișinău, vezi: Paul Mihail, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, II, Extras din "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol", Iași, tom XXII/2, 1985, p. 772 - 773 (în continuare Paul Mihail, *Contribuții la BRV*); idem, Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia*, vol. I, București, 1993, p. XXII.

²⁴ A.S.I., Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839 - 1853, f. 4.

²⁵ Aici, cu sensul de galbeni.

Asachi are să ieie drept pentru acest condei, însă în anul 1838 s-au plătit 958 lei, 105 bani și în anul 1837, 3 573 lei, carii împreună pentru doi ani fac 4 531 lei 105 bani, în cursul Visteriei. Așadar, pentru un an se poate lua jumătate din suma arătata sumă, care face 2 266 lei, 45 bani; 30 735 <lei> pentru *Foaia Sătească* de la 1815 sate (1 aprilie 1839 pînă la 1 aprilie 1840). <La aceștia se adaugă>: 49 001 <lei> 45 <bani> soma din urmă; 4 500 <lei> agiutor pentru *Foaia Sătească* în urma tinguirei d(umisale) aga Asachi că acei 30 735 lei ce primește din cutiile sătești n-ar ajunge pentru tipărire; 3 215 <lei> analogon pe un an, din 23 505 lei ce primește d(umnealui) aga Asachi la fiecare examene pentru tipărirea hîrtielor trebuitoare prescrierii norodului. <În total> 56 716 <lei> 45 <bani> în cursul Visteriei sau 1800 ½ galbini²⁶.

Deși între cei doi, în deceniul patru al secolului al XIX-lea, exista o concurență tipografică, costurile erau identice. Pentru Mihail Kogălniceanu "cheltuiala de piste an a tipăririi tuturor hîrtiilor cîrmuirii n-ar costisi decît 850 #: 200 pe 360 topuri hîrtii, cîte 19 4/9 pol pentru *Foaia Sătească*, *Buletin* și celelalte; 200 <galbeni> chirie casei, lemne, luminări, îndreptări la slove și alte cheltuieli tipograficești de peste an; 120 <galbeni> leafa unui derector; 90 <galbeni> leafa a doi scriitori; 240 <galbeni> leafa a 10 lucrători. <În total> 850 <galbeni>"²⁷. Documentele atestă faptul că prețurile din domeniul tipografic erau unitare în spațiul românesc și că sumele erau mari, neputînd fi alocate de meșterul individual, fără o susținere financiară suplimentară. Din această cauză, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, cheltuielile necesare imprimării unei cărți erau suportate de Stat, așa cum reiese din prefețele cărților tipărite cu cheltuiala Domnului și a mitropolitului. Participarea financiară a mitropoliților la producția tipografică a sporit tot mai mult în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea. De la jumătatea secolului amintit, încep să se implice bănește în producția tipografică și persoane particulare²⁸.

Informații concrete privitoare la susținerea financiară de către stat a activității tipografice sunt conținute în contractul încheiat de Gheorghe Asachi cu autoritățile, la 1 aprilie 1839. Pentru evitarea arbitrarului și a nemulțumirilor generate de declararea și decontarea cheltuielilor "se statornicește o tarîfă de acele hîrtii cari au a se tipări cu tot materialul și ostineala dumisali proprietariului tipografiei spre a sluji de regulă, adică: 10 par(ale): cîte zăci parali coala la *Tăblițele* pentru prețurile curente, *hîrtie vîndată*; 10, cîte zăci parali coala la *Cuvintele* preînălțatului Domn în prilejul dischiderii Adunării Obștești, *hîrtie tricapelo*; 5, cîte cinci parale eczemplariul de *Povolenie*, pe giurămate coală *hîrtie leonă*, împreună cu cămeșa ei; 10, cîte zăci parale eczemplariul de *Bileturi* pentru alegire la Obșteasca Obicinuita Adunari, pe *hîrtie velină grasă de Paris litografisită cu stemă*; 40, cîte patru zăci parale pentru *Titlurile* adeveritoare alegerii de mădulari la Obșteasca Obicinuita Adunari, pe *hîrtie velină*; 200, cîte dousute parale pentru *Tabla* la Obșteasca Adunari, *hîrtie velină mari*; 20, cîte două zăci parale coala pe eczemplariul de *Pasaporturi* moldovinești și grecești, pe *hîrtie velină*; 2½ cîte două parale pe eczemplariul de *Bileturi* pentru întoarcirea supușilor streini la urma lor, pe giurămate coală, *hîrtie leon*; 10, cîte zăci parali eczemplariul pentru *Sxcutirea cinurilor de gios* a Milițiilor, pe o coală *hîrtie tricapelă*; 10, cîte zăci parali eczemplariul pentru *Bileturile* neguțătorilor turci, pe *hîrtie tricapelă*; 10, cîte zăci parali pentru litografiia *Poroncilor domnești*, împreună cu hîrtiia; 8, cîte opt parale pe coala de *hîrtie vîndată cu rubrice* întrebuintată la facirea Catagrafiei, fiind numărul piste o mie coale; 10, cîte zăci parali pentru *Ofisuri domnești* la Postelnicie; 1 ½, cîte o para și giurămate de coală pentru legătura a orice broșură de cele tipărite în trebuința ocîrmuirii. Plata acestor osebite hîrtii tipărite se va faci de cătră Visterie la închierea fieștecăruie termin de trei luni, după vidomostiile înfăoșate de dumnealui proprietariul tipografiei și cercetate de Control"²⁹. Deși actul este ulterior epocii studiate de Doru Bădără, el reflectă o practică îndelungată, știut fiind faptul că una din caracteristicile domeniului tipografic a fost continuitatea.

În întreaga perioadă cercetată, alături de sumele de bani primite de la autorități și de la alți participanți la imprimare, tipografiile au folosit și o parte din banii obținuți din vânzarea cărților. Afirmația este susținută de două informații plasate la extremitățile cronologice ale perioadei. Cea dintâi se află în prefața *Învățăturilor preste toate zilele* (Cîmpulung, 1642), care îndemna la cumpărarea cărții, precizînd că banii adunați vor fi folosiți "spre cheltuiala ș-altor cărți care iară vor fi de treaba dumilorvoastre"³⁰. Cea de a doua este oferită de mitropolitul Veniamin Costachi în prefața *Vietilor sfinților pe luna septembrie* (m-rea Neamț, 1807): "cărțile *Lunilor* prin sineș să se tipărească, adecă tipărind părinții o carte a unei *Luni* să o vînză celor ce vor vrea să le cumpere, dînd prețul pentru dînsa, ca <...> cu banii aceia *Luni* să să poată tipări alta, și cu ai aceia alta, și așa pînă ce să vor sfîrși toate cele șase. Și acum, sfîrșindu-să

²⁶ A.S.I., Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839 - 1853, f. 8 - 9 și 12 - 13.

²⁷ *Ibidem*, f. 12 - 13.

²⁸ Vezi, numeral pentru Țara Moldovei, *BRV*, vol. I, p. 139, 209, 226, 237, 497, 501; vol. II, p. 71 - 72, 79, 87, 112, 119, 121, 123, 126, 130 - 132, 137, 139, 141 - 142, 145, 160, 197, 221, 240 - 241; vol. IV, p. 65, 71 - 72.

²⁹ A.S.I., Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839 - 1853, f. 49 - 51 și 61 - 62.

³⁰ Alexandru Duță, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 19.

de tipărit *Luna lui Septemvrie* <...> primiți-o, prea iubiți cetitori și <...> dați prețul deplin, ca să poată tipări și pre celelalte"³¹. Mărturiile documentare aduse aici infirmă ineptiile lui Doru Bădără despre costurile mici presupuse de înființarea și funcționarea unei tipografii.

Problema de mai sus se leagă direct de cea a monopolului asupra producției tipografice și de posibilitatea existenței unei proprietăți particulare asupra atelierelor. În *Răspunsul* său, Doru Bădără scrie despre "existența unei proprietăți particulare asupra unei tipografii, în speță a lui Antim Ivireanul. Acest fapt ar determina, ca o consecință, și ideea lipsei unui monopol al Domniei și Bisericii asupra tipografiei <...>. În acest caz, al lipsei unei averi personale, cum <se> explică <...>: posibilitatea lui Antim Ivireanul de a ctitori o mănăstire, demers ce presupune mari cheltuieli, posibilitatea maicii Theofana, călugăriță la mănăstirea Cozia din 1757, de a dăruii aceleiași mănăstiri satele Frâsinetul și Studanița din jud. Romanați, pe care le avea de la Mihai Viteazul, <...> posibilitatea lui Rafail monahul de la mănăstirea Hurezi de a avea o importantă bibliotecă personală, păstrată ca unitate distinctă în marea bibliotecă hurezeană" (p. 357).

Mai întâi, se impun corecturi de terminologie, din cauză că autorul nu cunoaște diferența dintre *proprietate* și *avere*. A vorbi despre *proprietate particulară* în evul mediu denotă necunoașterea unor noțiuni elementare de specialitate. *Proprietar* în sensul modern al cuvântului era numai Domnul care, în virtutea principiului *domenium eminens*, putea dispune după bunul plac atribuirea sau confiscarea averii funciare a cuiva. Cei care aveau averi de natură funciară erau doar *posesorii* lor, având *dreptul de folosință*, chiar dacă le puteau vinde, dona sau lăsa moștenire. Pentru evul mediu, termenul corect este cel de *stăpânire*³².

Un exemplu elocvent în acest sens îl furnizează cu ignoranță chiar Doru Bădără, atunci când invocă dania maicii Theofana către mănăstirea Cozia. Deși autorul nu știe, Theofana a fost mama lui Mihai Viteazul și s-a numit, înainte de a se călugări, Teodora. Moșiile amintite nu i-au aparținut acesteia până în 1597, fiindu-i dăruite de fiul Mihai, ajuns domn, *cu condiția de a le stăpâni numai pe timpul vieții ei, după moarte urmând să treacă în stăpânirea fucei domnului, Florica*. Theofana a donat moșiile mănăstirii Cozia la 8 noiembrie 1601 dar, existând clauza impusă de Mihai Viteazul, a fost nevoie ca dania să fie întărită și de copiii Domnului, în anul următor³³.

Invocarea faptului că Antim Ivireanul a putut construi o mănăstire demonstrează încă o dată că autorul nu știe care erau mecanismele economico-sociale ale epocii. Mai întâi, este vorba de *dreptul de ctitorie*; chiar dacă un mirean sau un cleric construia un așezământ clerical, el nu putea fi asimilat unui *proprietar*, deoarece intra sub jurisdicția instituției religioase supreme a țării. În plus, doctrina ortodoxă permite ca dreptul de ctitor să poată fi dobândit și de cei care fac donații importante sau investiții financiare însemnate într-un lăcaș de cult³⁴. De pildă, mitropolitul Țării Moldovei Iacob I Putneanul a reparat mănăstirea Putna, motiv pentru care a dobândit dreptul de a fi numărat printre ctitorii lăcașului înființat de Ștefan cel Mare³⁵. De aceea, afirmația pe care o face Doru Bădără în carte (p. 59 și 63) că o tipografie putea să-și schimbe *proprietarul* de fiecare dată când era reparată de cineva nu este decât dovada unei prostii crase. În al doilea rând, atribuirea calității de proprietar unui cleric este o greșeală grosolană, condiția de cleric impunând supunerea unor reguli diferite de cele laice: un monah nu putea să aibă avere personală (de nici un fel). O persoană intrată în cinul monahal nu putea fi numită *particulară*, din cauză că făcea parte dintr-o *comunitate monahală* și se supunea regulilor impuse de dreptul canonic. Fie și numai din aceste rațiuni, în perioada cercetată de Doru Bădără nu putea exista "proprietate" particulară asupra tipografiei, în sensul celor scrise de el, chiar dacă tipografii mirenii proveneau din categoriile sociale înstărite și aveau avere personală. Problema trebuie discutată mai amănunțit, din cauză că în cartea amintită sunt scrise suficiente aberații.

Nemaiștiind ce a scris, autorul cade în capcana unor contradicții: în *Răspuns* clamează că Antim Ivireanul a fost proprietarul atelierului de la mănăstirea Tuturor Sfinților din București. În carte însă, spune că tipografia a fost mănăstirească (p. 68), accentuând în diferite locuri că Antim a fost proprietarul tipografiei de la mănăstirea Snagov. Explicațiile sunt de-a dreptul năucitoare: "nou înființata tipografie din mănăstirea Snagov a fost o tipografie domnească, lucru consemnat explicit pe filele a două cărți imprimate aici³⁶. Această situație se va menține pînă în anul 1701 cînd, pe pagina de titlu a lucrării lui Ioan Comnen, *Proschinitarul Sfîntului Munte* va apărea indicația << în teascurile lui Antim Ivireanul>>, consemnînd o *schimbare de proprietar* <...> datorată înlocuirii unei părți din

³¹ Ilie Gheorghiță, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, Mănăstirea Neamț, 1946, p. 113 - 114.

³² Pentru clarificare, vezi Marc Bloch, *Societatea feudală*, vol. I: *Formarea legăturilor de dependență*, Cluj-Napoca, 1996.

³³ Pule P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*. Ediție îngrijită de Cristian Antim Bobicescu, București, 2002, p. 299.

³⁴ Pentru amănunte, vezi Voica Pușcașu, *Actul de ctitorie ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001.

³⁵ N. Grigoraș, *Mitropolitul Iacov I Putneanul (20 ianuarie 1719 - 15 mai 1778)*, în MMS, anul XXXV (1958), nr. 7 - 8, p. 807 - 809.

³⁶ *Antologhionul*, 1697 și *Curte sau lumind*, 1699 (n. ns. Elena Chiaburu).

materialul tipografic și anume, litera de rînd grecească (subl. ns.)" (p. 75). În plus, "și faptul că acesta a luat cu sine cel puțin o parte din materialul tipografic utilizat la Snagov, ducîndu-l la Rîmnic, pledează pentru ideea existenței unei proprietăți al <sic!> lui Antim Ivireanul asupra acestui material (subl. ns.). De altfel, materialul tipografic aparținînd tipografiei domnești de la mănăstirea Snagov va ajunge, după ce aceasta își încetează activitatea, tot în tipografia domnești <...>. Din această tipografie a lui Antim Ivireanul nu a ieșit decît o singură carte: Ioan Comnen, *Proschinatarul Sfîntului Munte*, 1701 (subl. ns.)". Îmbătat de propriile fantezii, Doru Bădără continuă cu îndărătnicie, scriind că atunci când a plecat la Episcopia Rîmnicului, "Antim a adus materialul tipografic de la mănăstirea Snagov <...>. Pentru a putea să-l ducă acolo unde îi era necesar, episcopul Antim Ivireanul trebuia să fie proprietarul lui și se pare că așa au stat lucrurile. Pentru prima carte imprimată la Rîmnic cu slove chirilice a fost folosită litera de rînd cu care a fost tipărită *Evangelia*, Snagov, 1697, literă tăiată probabil de Antim Ivireanul, și care, după imprimarea *Evagheliei*, nu a mai fost folosită la Snagov, unde s-a utilizat în continuare pentru imprimarea cărților românești litera *Bibliei* lui Șerban, care era proprietatea tipografiei domnești din București <...>. Pentru litera grecească s-a procedat la fel, anume, au fost aduse de la Snagov poansonalele și matrițele cu care s-a realizat garnitura de litere folosite la imprimarea lucrării lui Ioan Comnen *Proschinatarul Sfîntului Munte*, << în teascurile lui Antim Ivireanul >>. Acest material tipografic nu a fost adus direct la Rîmnic, ci a fost folosit de Antim Ivireanul la imprimarea cărților grecești pe care le-a scos de sub teascuri la București, începînd cu a doua ediție din lucrarea semnată de Ștefan Brincoveanu, *Cuvînt panegiric la martirul Ștefan*, apărută în 1702. Deci, este probabil ca litera de rînd, foarte solicitată la București, să fi fost turnată din nou aici, înainte de a ajunge la Rîmnic. Trebuie să mai observăm că pe nici una din cărțile grecești tipărite la București cu litere de la Snagov, litere folosite << în teascurile lui Antim Ivireanul >> și realizate de acesta cu cheltuiala sa <...> nu a fost înscris proprietarul tipografiei deși, evident erau lucrate << în tipografia domnească >> din București (subl. ns.)" (p. 77-78). Ideea că Antim Ivireanul nu era "proprietarul" tipografiei, ci doar al unei garnituri de litere, oripilează orice om de bun simț. Potrivit lui Doru Bădără, Antim a fost "proprietar" câteva luni și a imprimat o singură carte. Dar, când a folosit acea garnitură de litere în tipografia domnească din București și a fost nevoit să o topească, el nu s-a mai considerat "proprietar"!

Lipsa monopolului asupra tipografiei din Țările Române în secolele XVII-XVIII este o altă născocire a lui Doru Bădără. Am arătat în recenzie cum el scrisese în carte că "inițiativa înființării unei tipografii <<putea aparține unui tipograf, fie chiar și deținător al unei mici demnități (sic!) monahale³⁷, cum, în aceeași ordine de idei, trebuie să reținem și posibilitatea ca un străin, Dositei patriarhul Ierusalimului, să înființeze o tipografie în Moldova, tipografie care să rămînă în continuare proprietatea unei instituții străine, Patriarhia Ierusalimului >> (p. 59-60). Repetînd cu obstinație acest lucru în cuprinsul a diferite pagini (68 - pentru tipografia de la mănăstirea Antim din București, 89 - pentru tipografia de la mănăstirea Cetățuia de lângă Iași, 160 și 194), autorul demonstrează că nu cunoaște aspectul esențial al problemei propuse spre cercetare și anume că, încă din momentul apariției sale în Țările Române, tipografia s-a aflat sub controlul instituțiilor centrale, Domnia și Biserica. De fapt, tiparul a funcționat în Țările Române în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea pentru a susține rezistența statului și a bisericii ortodoxe în fața atacurilor ideologice ale Reformei și catolicismului" (p. 356). Reluăm explicarea chestiunii, pentru a înlătura aberațiile lui Doru Bădără.

În Țările Române monopolul asupra tipografiei s-a manifestat sub forma patronajului exercitat de către Domnie și Biserică: atelierele erau înființate de Domni sau de înalți ierarhi cu sprijin domnesc. În consecință, tipografiile au cunoscut mai multe forme de subordonare, în funcție de structura administrativă civilă sau religioasă de care depindeau. Prin urmare, au existat tipografii domnești, mitropolitane, episcopale și mănăstirești. Unele ateliere tipografice au lucrat în beneficiul exclusiv al unor patriarhii orientale și au fost coordonate de patriarhul respectiv, fără a fi însă, proprietatea acestuia. De aceea, sintagma "tipografie patriarhală" este greșită.

Patronajul presupune o latură materială, în primul bănească, una morală, adică spirituală, și control. În cazul tiparului, autoritatea centrală (Domnul), fixa programul, supraveghea imprimarea și asigura suportul financiar necesar. Simultan, Biserica exercita o autoritate normativă, adică morală și spirituală. Patronajul spiritual al instituției eclesiastice se concretiza în selectarea operelor ce trebuiau tipărite, coordonarea și realizarea propriu-zisă a imprimatelor. În plus, Biserica oferea spațiul pentru instalarea atelierului, de obicei în incinta unor unități eclesiastice, iar meșterii tipografi au provenit într-o proporție însemnată din rândul clerului. Analiza mai amănunțită a noțiunilor de patron și de producător de carte arată că, în funcție de predominarea temporară a unuia sau a altuia dintre patroni, atelierele au avut câteva particularități. De aceea, se impun distincții între instituțiile patronatoare și formele de patronaj

³⁷ Alăturarea noțiunilor demnitar și monah dovedește incultură. Demnitarii sunt înalți funcționari ai statului (*Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1998, p. 276, sub voce). Prin urmare, monahii nu au demnități, ci ranguri <n. na. Elena Chibaburu>.
<https://biblioteca-digitala.ro> / www.cimec.ro / www.muzeul-moldova.ro

(financiar și spiritual) exercitate de ele. Sesizarea corectă a deosebirilor explică titulatura diferită avută de atelierele tipografice în epoca cercetată.

Modul în care a apărut tiparul în Țara Românească și Moldova, ca o componentă și un mijloc de impunere a unor programe politico-religioase și culturale, este diferit de dezvoltarea anterioară a sa în Transilvania. Apărând ca urmare a programului de reformare religioasă a Răsăritului Europei inițiat de protestanți, tiparul s-a dezvoltat acolo grație unor inițiative locale pornite din rândul municipalității. Cauza a fost că municipalitatea transilvană era mai puternică decât cea în Țara Românească și Moldova, unde era subordonată, într-o măsură însemnată puterii centrale. Cu toată evoluția ulterioară atât a vieții urbane cât și a producției tipografice totuși, la sud și est de Carpați, până în deceniul trei al secolului al XIX-lea, când începe dezvoltarea pe baze capitaliste a tipografiei, din punctul de vedere al patronajului, aceasta a fost legată în exclusivitate de biserică și nu de oraș.

În întreg secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în Țările Române a predominat patronajul domnesc asupra tipografiei. De pildă, prima tipografie din Țara Moldovei, cea de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, a fost înființată din inițiativa lui Vasile Lupu, căruia i-a fost subordonată direct, deși controlul efectiv al imprimării l-a avut mitropolitul Varlaam. Proprietarul tipografiei fiind Domnul, ea s-a numit "domnească". Semnele distinctive ale patronajului domnesc sunt reprezentate de "versurile la stemă" și de prefețele elogioase, iar cartea produsă sub astfel de auspicii s-a adresat atât întregii comunități românești, cât și celei sud-est europene și ortodoxe.

Tipărirea cărților era un demers cu dublă valoare: pe de o parte, susținerea unității creștine amenințate de puterea otomană și a celei ortodoxe amenințate de Reformă, iar pe de altă parte, sprijinirea Bisericii și popularizarea Domnului ca personalitate politică și ctitor. Sub aspect istoric și al mentalității, ea ilustrează locul și rolul domnilor români în lumea ortodoxă, aspirația de hegemonie spirituală, exercitată prin ctitorii, înzestrări și imprimare de carte, precum și conștiința unei vechi tradiții aulic-bizantine, cultivate cu orgoliu³⁸.

În a doua parte a secolului al XVII-lea, în Țara Moldovei tipografia se numea concomitent "a Sfintei Mitropolii" și "tiparnița domnească", dar, din timpul mitropolitului Dosoftei, imprimeria oficială a statului a fost dublată de alta, tot oficială, dar eclesiastică. Programul editorial privitor la apărarea ortodoxiei s-a păstrat³⁹, dar a fost extins pe două direcții de acțiune: una internă, românească și alta externă, ortodoxă.

Tipografia oficială s-a aflat, de regulă, în incinta Mitropoliei, sub dirijarea Mitropolitului și a lucrat pentru românii ortodocși. Imprimeria oficială eclesiastică a fost reprezentată de atelierele tipografice instalate în mănăstirile ieșene închinatelor unor patriarhii ortodoxe orientale și a tipărit cărți în limbile greacă și arabă pentru populația ortodoxă din Imperiul Otoman. Aceste tipografii au fost înființate în urma cererilor numeroșilor patriarhi care obișnuiau să-și stabilească reședința în Țara Moldovei pentru a beneficia de pensii și ajutoare masive din partea domnilor. Ele erau finanțate de Domnie și au avut scopul declarat de înfăptuire a unor programe militante ale Bisericii ortodoxe care polemiza cu bisericile reformate și cu cea catolică. Astfel de ateliere, care au existat și în Țara Românească, au fost rodul colaborării conducătorilor statului, ai Bisericii Ortodoxe locale și ai Patriarhiilor orientale destinate ale producției tipografice și au avut subordonare dublă: față de domnia Țărilor Române și față de capii patriarhiilor orientale.

Prima tipografie din Țara Moldovei care a lucrat în beneficiul unei patriarhii orientale a fost înființată la mănăstirea Cetățuia, închinată de ctitorul ei, domnul Gheorghe Duca, Patriarhiei de Ierusalim. La cererea patriarhului Dositei Notara, Domnul a finanțat organizarea tipografiei, iar Mitropolia a dat lucrătorii tipografi, atelierul fiind pus sub supravegherea ieromonahului Mitrofan. La rândul lor, mitropolitul Dosoftei și "tizul" său, patriarhul Dositei, au colaborat pentru tipărirea cărților. Din aceste motive, tipografia de la mănăstirea Cetățuia a fost numită "patriarhală și domnească" și a lucrat simultan cu atelierul oficial al Țării Moldovei, condus de mitropolit.

A doua tipografie de acest fel din Țara Moldovei a fost înființată în anul 1714, la mănăstirea Sf. Sava, cu finanțarea domnului Nicolae Mavrocordat, la solicitarea patriarhului Hrisant Notara. Așa cum s-a arătat anterior, între anii 1745 și 1747, la Sf. Sava a funcționat și o tipografie în limba arabă, înființată la rugămintea patriarhului Silvestru al Antiohiei.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, în timpul domniei lui Antioh Cantemir, în domeniul tipografic a apărut un fenomen nou din punctul de vedere al patronajului: tipografia s-a înființat din inițiativa domnului, fiind numită "domnească", dar a lucrat sub supravegherea unui mare boier, hatmanul Lupu Bogdan, deci un mirean. Fiștea, producția tipografică nu a ieșit din

³⁸ Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, 1996, p. 9 - 10; Mircea Tomescu, *Cartea veche românească (1508 - 1830)*, în BOR, anul XI (1959), nr. 9 - 12, p. 592.

³⁹ Gheorghe Buluță, *op. cit.*, p. 22 - 23.

cadrele fixate de Biserică, deși între lucrările aceluia atelier s-a aflat și *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumea*, a lui Dimitrie Cantemir, spiritul luminat al epocii.

Spre mijlocul secolului al XVIII-lea, contribuția financiară a statului la susținerea producției tipografice din Țările Române se reduce vizibil. Domnii continuă să fie menționați pe tipărituri, dar nu mai au rolul cultural din secolul anterior. Explicația se află în contextul politic al epocii, caracterizat prin instabilitate: domniile sunt scurte și majoritatea domnilor provin din Fanar. Deși mulți erau iubitori de carte, unii chiar foarte instruiți, puțini domni au avut interes față de tipar. De aceea, în secolul al XVIII-lea nu se poate vorbi de un program editorial domnesc autohton, așa cum existase în secolul al XVII-lea.

În vremurile de instabilitate generală, singura instituție capabilă să asigure continuitatea vieții culturale era Biserica. După dispariția domnului-patron de tipar, locul acestuia a fost luat de reprezentanții ierarhiei eclesiastice. Fenomenul a fost general-românesc, secolul al XVIII-lea fiind epoca de avânt a tipografiilor episcopale în Țările Române: la Buzău și Rimnic, în Țara Românească, la Blaj, în Transilvania și la Rădăuți, în Țara Moldovei.

Raportându-ne doar la Țara Moldovei, Constantin Mavrocordat a determinat o schimbare majoră în activitatea tipografică, în primul rând prin aceea că responsabilitatea editorială a revenit, într-o măsură însemnată, conducătorului imprimeriei, care, de multe ori, nici nu era cleric. Spre exemplu, la Iași a funcționat la mijlocul secolului al XVIII-lea, tipografia lui Duca Sotiriovici. Mirean și străin, în același timp, el a primit monopolul asupra activității tipografice în timpul celei de a doua domnii a lui Constantin Mavrocordat. Favorizat de climatul cultural creat prin schimbările introduse de Constantin-vodă, Duca Sotiriovici a dat o folosință comercială tipografiei. Cunoscând nevoile și gusturile intelectuale ale vremii, el a atras în producția tipografică persoane particulare, mireni iubitori de cultură: boieri mici, dieci de cancelarie, dascăli etc.

Începutul secolului al XIX-lea a adus desprinderea lentă, dar definitivă, a tiparului atât de sub autoritatea domnească, cât și de sub cea eclesiastică. Un tip de patronaj care prefigurează trecerea spre laicizarea tiparului s-a înregistrat la Iași, în cazul tipografiei grecești conduse de către Emanuel Vernardos, membru al Eteriei și intelectual cu o bogată activitate. Atelierul a funcționat între anii 1812 și 1821, pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi, inițiativa întemeierii lui având-o un grup de comercianți greci și români, care au intervenit pe lângă Divanul Țării Moldovei pentru a obține aprobarea și au subscris cu o sumă de bani. Majoritatea tipăriturilor realizate acolo au fost opere laice, evidențiindu-se prin importanță *Codicele civil al Principatului Moldovei*. Tipografia a fost folosită și de Alexandru Ipsilanti, conducătorul mișcării Eteriste, pentru a-și face cunoscut programul politic.

Dubla subordonare a tipografiei față de autoritatea centrală explică într-o măsură însemnată lipsa cenzurii civile în Țările Române până la începutul secolului al XIX-lea deși, în mod tacit, exista una morală, deoarece se tipăreau doar lucrări conforme cu doctrina ortodoxă și interesele statului. Particularitățile activității tipografice arată că ea a fost obiectul monopolului, ideea de "rotativă" la "predominarea instituțiilor centrale" neputând fi scormită decât de un spirit ignar, cu pretenții de cercetător al istoriei românești cum este Doru Bădără.

O chestiune ce trebuie abordată pe baze documentare mai ample decât cele pe care le-a avut recenzia noastră din anul 2000 se referă la aspectul economic al activității tipografice. În anii scurși de la scrierea recenziei am extins considerabil cercetarea problemelor cărții și tiparului românesc în perioada enunțată, sursele predilecte de studiu fiind documentele de arhivă și însemnările de pe cărți. În lumina documentării avute, consideram atunci că până la mijlocul secolului al XVIII-lea aspectul economic a lipsit, în producția tipografică predominând programul politico-religios de apărare a ortodoxiei. Opinia noastră era similară cu a altor cercetători care, la rândul lor, se bazau pe studiul prefețelor și epilogurilor cărților tipărite în perioada amintită în Țările Române⁴⁰.

Studiul documentelor de arhivă și al însemnărilor de pe cărți nu mai permite azi menținerea acestei ipoteze, dar infirmă și supoziția lui Doru Bădără că un atelier tipografic era rentabil doar pentru că din costul de imprimare a unei coale tipografice (6 taleri), "jumătate să ia tipografii simbria lor și pre jumătate să rămie pe seama casei. <Înseamnă că> indiferent de editor <...> acesta trebuia să includă în costurile inițiativei sale editoriale și un profit al tipografiei egal cu valoarea manoperei" (p. 108). Într-un alt loc, autorul vorbește chiar, despre "rata de profit proiectată"! (p. 68). Interpretarea lui Doru Bădără este greșită, un atelier tipografic nefiind rentabil doar prin fixarea aleatorie a profitului, ci printr-o operațiune ulterioară imprimării și anume, prin vânzarea tipăriturilor. Prin vânzare se recuperau cheltuielile făcute pentru aprovizionarea cu materii prime și materiale, în primul rând cu hârtie, și plata lucrătorilor. Chiar dacă se căuta obținerea unui profit prin includerea în prețul de cost al imprimatului a unei sume suplimentare, aceasta era fixată precis.

Prima știre despre faptul că tipografia aducea venituri bănești instituției eclesiastice pe lângă care funcționa datează din anul 1713 și este cuprinsă în *Așezământul* lui Antim Ivireanul,

⁴⁰ Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a editurii românești*, p. 11.

dar în alt loc decât crede Doru Bădără. Mitropolitul stipula că tipografiile pot obține beneficii bănești din munca lor, imprimând unele lucrări pe cont propriu și vânzându-le, cu condiția să dea bisericii unde era instalat atelierul un anumit procent din venitul obținut: "din câți bani va lua de pe acea carte, să aibă datorie tipograful să dea bisericii al patrulea ban"⁴¹. Contribuția financiară a tipografiei la sporirea avutului mitropoliei ca instituție tutelară și a unor participanți la imprimare este menționată pe *Ceaslovul* din 1749, apărut în Țara Românească, al cărui preț de cost era de 154 taleri. Volumele nelegate se vindeau cu un zlot, din care urma ca Mitropolia să ia 25 de parale, eclesiarhul 3 parale, iar diortositorul 6 bani⁴².

Documentele de arhivă și însemnările de pe cărți arată că latura economică a tipografiei s-a accentuat la mijlocul secolului al XVIII-lea, la această ipostază a muncii lui Duca Sotirioviți referindu-se Nicolae Iorga atunci când îl numea "negustor de tipar"⁴³. În Țara Românească, domnul Mihail Racoviță cerea, la 20 iulie 1742, ca tipografiile să funcționeze numai în incinta Mitropoliei sau a Episcopiei celor, sub supravegherea ierarhului respectiv, pentru ca "dreptul <pe> care-l aduce tipografia să fie dat <celui> care mai presus de toți ceilalți are a întâmpina și a îndrepta greutățile care vin asupra-i și se ivesc pentru el de fiecare dată, drept neînsușit întru nimic, de nici o persoană și supt nici un motiv. Căci cel ce ar îndrăzni să smulgă Bisericii un drept strein lui este răspunzător în fața legii"⁴⁴.

Primele știri concrete despre finalitatea financiară a producției tipografice din Țara Moldovei sînt din anul 1759, dar actul face trimitere la altul anterior, din timpul domnului Scarlat Ghica (20 martie 1757-28 iulie 1758), potrivit căruia mitropolitul Iacob I a tipărit cărți cu cheltuiala lui spre a le vinde, cu banii obținuți urmând să plătească datoriile Mitropoliei. Iacob I Putneanul achitase deja o parte din datorii, dar mai rămăseseră 1 325 lei, cu dobînda aferentă. Ca surse sigure de venit pentru achitarea debitelor erau indicate vânzarea sării de la ocnă și a cărților tipărite în atelierul Mitropoliei. În acel an imprimându-se o *Liturghie*, s-a hotărât ca ea să se vîndă cu 10 lei⁴⁵.

Practica obținerii veniturilor bănești din vânzarea cărților a fost folosită și de mitropolitul Gavriil Callimachi, despre care știm că a împrumutat bani "cu dobîndă de pre la neguțători"⁴⁶ pentru a imprima *Evangelia* (Iași, 1762). Ierarhul nu ar fi făcut acest lucru dacă nu ar fi fost sigur că își recuperează investiția și că va obține chiar profit. După imprimare, în decembrie 1762, Gavriil i-a trimis episcopului de Huși 15 cărți pentru a le vinde cu prețul de 7 lei și 50 de bani exemplarul și să-i expedieze banii, "ca să-i dăm și noi la neguțitori să nu să mai înmulțască cu dobînda"⁴⁷. Sesizând disponibilitatea lui Mihail Strelbițchi, într-o altă etapă, de a onora comenzi tipografice, T.G. Bulat vorbea despre "buna tradiție românească ce se stricase pe timpul îndelungatei păstorii a mitropolitului Gavriil Calimachi"⁴⁸.

Așa cum s-a arătat anterior, în afară de banii primiți de la autorități ori de la participanții la imprimare, pentru a-și susține producția, tipografiile au folosit și bani obținuți prin vânzarea cărților⁴⁹. Au existat chiar și cazuri când s-au vîndut numai părți dintr-o carte. La 20 decembrie 1807, Simion Găină ot Pîriu a cumpărat o *Floare* (Iași, 1803) "din Mitropolia Iașiului trei capete, iară un cap(itol) de la părintele Axente, ginerele protopopului Vasile din Căcăuți Nemțșor, cum și de legat s-au legat în mănăstirea sf(întă) Neamțu"⁵⁰. Din *Noul Testament* (m-rea Neamț, 1818) se cunosc două exemplare formate atât din capitole tipărite, cât și copiate manual, ceea ce înseamnă că tipografia punea în vânzare și caiete tipografice, sub formă de fascicule, cumpărătorul urmând să completeze cartea și să o lege⁵¹. Cumpărarea cărților pe bucăți era destul de frecventă. Într-un document conținând cărțile pe care Neculai Holban i le-a lăsat moștenire fiului său Vasile, la 9 iulie 1763, figurează un "**Triod posna** <...>

⁴¹ *Așezămîntul lui Antim*, în: Antim Ivireanul, *Opere*, ediție îngrijită de G. Ștrempel, București, 1972, p. 335 (în continuare: *Așezămîntul lui Antim*).

⁴² BRV, II, p. 109.

⁴³ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VII: *Reformatorii*, București, 1938, p. 144.

⁴⁴ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740 - 1750*, în BOR, anul LXXXIII (1965), nr. 9 - 10, p. 930 (în continuare: Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*).

⁴⁵ A.S.I., Fond Documente, Pachet CCCLX, sub dată.

⁴⁶ A.S.B., Manuscris 544, p. 328 - 329, nr. 100. Document original.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ T. G. Bulat, *Tipărițele moldovenesti de carte bisericească de la Mitropolitul Varlaam la Mitropolitul Veniamin Costachi*, în MMS, anul XLVII (1971), nr. 5 - 6, p. 359.

⁴⁹ Vezi supra notele 30 și 31.

⁵⁰ Gh. Ionescu, *Activitatea tipografică mitropolitană din Iași*, p. 108. Autorul spune că tipărirea este înneată în cerneală, ceea ce înseamnă că tipografia a vîndut colile tipografice pe care s-a făcut proba tiparului.

⁵¹ Titus Furdui, *O tipăritură românească veche, imprimată în secolul al XIX-lea la mănăstirea Neamț, conservată la mănăstirea Frăsinei, județul Vâlcea*, în *Valori bibliofile din patrimoniul național*, vol. I, Rîmnicu Vâlcea, 1980, p. 126.

niște trătăje⁵²<...>; niște trătăje (subl. ns.) de A(l) optălea săbor⁵³. Observăm că într-o tipografie se valorifica tot ce era posibil, prețurile de cost mari nepermițând risipa.

Obținerea unor sume importante de bani din vânzarea cărților este atestată documentar în cazul tipografiei de la Chișinău, la începutul secolului XIX. În raportul privitor la producția pe zece luni, încheiat la 1 ianuarie 1823, se arăta că: "față de cărțile vândute în anul 1821 pentru suma de 4 598 lei, în cursul a zece luni ale anului 1822, în dugheana de cărți a tipografiei s-au aflat 3 774 exemplare pentru suma de 37 960 lei. Din acest număr s-au vândut 543 exemplare pentru suma de 3 598; <sint> date în cont 549 exemplare, pentru suma de 3 795 lei 5 para(le); <sint> rămase în dugheană cărți cu diverse titluri, 2 682 exemplare, pentru suma de 29 864 lei 35 para(le)"⁵⁴. Suma adăugată în mod suplimentar la prețul unor tipăriți este precizată pentru tipărițile care se vindeau în dugheana tipografiei din Chișinău, în anul 1822. Potrivit aceluiași raport, "*Bucoavnele* costă 20 para(le) exemplarul, dar se vind <cu> câte 2½ lei <...>; *Liturgierul* costă, pe hirtie olandeză, 12 lei 14 para(le) exemplarul, se vind cu 35 lei <...>; *Liturgierul*, pe hirtie proastă, costă 9 ½ lei, se vind cu 30 lei <...>; *Te-Deumurile* cele mari costă 2 lei 35 para(le) exemplarul, se vind cu 6 lei <...>; *Catehizisul* costă 432 para(le) exemplarul, se vind cu 3 lei <...>; *Te-Deum la Crăciun* costă 17 para(le) exemplarul, se vind cu 2 lei <...>; *Registrul panahizilor* costă 15 para(le), se vind cu 1 leu <...>; *Psaltirea* costă 7 lei 17 para(le) exemplarul, se vind cu 20 lei exemplarul <...>; *Mineiul de obște* costă 8 lei 31 para(le) exemplarul, se vind cu 40 lei <...>; *Gramatica ruso-moldovenească* costă câte 1 leu 17 para(le) exemplarul, se vind <cu> 5 lei 20 para(le) <...>; *Trebnicul (Molitvenicul)* costă 9 lei 14 para(le) exemplarul, se vind cu 20 lei <...>; broșura alăturată la *Molitvelnic* despre unirea altor confesiuni către biserica ortodoxă costă 1 leu 37 para(le), se vind cu 8 lei <...>, astfel ca *Molitvelnicul* cu broșura să se vindă cu 20 lei"⁵⁵. După cum se observă, cărțile se vindeau cu un preț mai mult chiar decât dublul costului lor în atelier, în secolele XVIII și XIX, tipografia făcând parte dintre sursele aducătoare de venituri bănești atât ale Mitropoliei, cât și ale mitropolitului, modalitatea concretă de obținere a banilor fiind vânzarea și nu fixarea anticipată a unui profit egal cu valoarea manoperei, cum crede Doru Bădără.

Altă problemă pe care Doru Bădără o înțelege greșit este cea a plății tipografilor. Lăsăm la o parte calculele curioase pe care le-a făcut autorul în carte (p. 56) și pe care le-am sesizat în recenzie, și discutăm aici explicația (tot greșită) din *Răspunsul* dat nouă. Ignorând exprimarea contorsionată și incorectă, precum și necunoașterea regulilor gramaticii limbii române de folosire a virgulei, reproducem întocmai pasajul respectiv: "cei trei taleri pe coală nu se pot referi la fiecare din colile tipografice ieșite de sub teascuri, și că ucenicii erau plătiți din banii tipografului, afirmam că cei 3 taleri dați tipografului reprezentau plata pentru alcătuirea zăului unei coli. Considerăm logic faptul că respectivele coli zăuite erau multiplicare, în numărul stabilit de tiraj, de ucenici, care erau retribuți de meșteri din acești bani luați pentru zăuire. <...> Atragem atenția că încă nu se cunoaște nici o carte românească din această perioadă care să fi fost zăuită, deci, multiplicarea se subînțelege" (p. 359).

Mai întâi, constatăm că Doru Bădără nu știe nimic despre istoria meșteșugurilor din perioada pe care pretinde că o cercetează. În producția meșteșugărească lucrurile erau riguros reglementate, nici o operațiune nefiind lăsată la voia întâmplării. Prin urmare, nu era "logic" ca o carte să urmeze etapele presupuse pentru a fi imprimată, ci, dimpotrivă, numărul de lucrători și diviziunea muncii din tipografii erau precizate în mod clar. Chiar dacă tipografiile nu erau încadrate în sistemul breslelor, regulile privitoare la exercitarea meseriei erau similare celor din epocă. Între lucrătorii din tipografii: zețar, drugar, pilcar, pisător de chinovar, gravor, turnător de litere și "ucenicii" sau "feciorii" pe care îi pomeneste Doru Bădără, există diferențe clare. Cei din urmă erau lucrătorii de pe treapta cea mai de jos într-un atelier și nu puteau să-și însușească meseria decât după ce parcurgeau stagii de muncă obligatorii și bine determinate sub îndrumarea unui meșter. Documentele de arhivă și prefețele sau colofoanele cărților imprimate în secolele XVI-XIX în Țările Române arată această deosebire, astfel încât nu mai insistăm asupra ei.

Chestiunea este răstălmăcită de către Doru Bădără și din alt punct de vedere. Astfel, spunând că în tipografii lucrau meșteri și ucenici, "statutul acestora <din urmă> de subordonare în raport cu tipograful, este precizat⁵⁶ prin prevederea: <<noi să-i tocmim și noi să le plătim, iar nu tipografii>>. Faptul că zețarii, pilcarii⁵⁷ și drugarii erau subordonați tipografului, rezultă din faptul că (subl. ns.) că în mod normal el ar fi putut să-i tocmească și să-i plătească, astfel nu ar fi fost

⁵² Aici, cu sensul de capitole.

⁵³ A.S.I., Fond Documente, Pachet DCCLIV/10.

⁵⁴ Paul Mihail, *Contribuții la BRV*, p. 772 - 773.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Iată o mostră de agramatism: virgula este așezată între subiect și predicat! (n. ns. Elena Chiaburu).

⁵⁷ Termenul corect este *pilcarii*, adică lucrătorii care ungeau forma zețuită cu cerneală folosind *pilcari* (valuri, cilindri îmbibați cu cerneală, din polon. *pilka*) (N. Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, în "Neamul românesc", 1919, nr. 158 (n.ns. Elena Chiaburu).

necesară precizarea contrară din *Tocmeala tipografilor*" (p. 103-104). După logica proprie a lui Doru Bădără, faptul că o echipă era alcătuită și plătită de tipograful meșter rezultă "cu claritate" din felul în care a fost tipărit *Ceaslovețul* din 1696. Fără să ne lămurească pe ce temeieri documentare își formulează concluzia, el presupune că mitropolitul Transilvaniei Teofil a dorit să imprime cartea în tipografia Mitropoliei din Alba Iulia. Dar, "din motive încă necunoscute, mitropolitul Teofil nu a putut să tipărească această lucrare în tipografia Mitropoliei, situație în care o va tipări la Sibiu <...>, realizarea cărții fiind încredințată lui <<popa Chiriace Ti(p)ograful Moldo(veanul)>>⁵⁸ în calitate de <<ispravnicu de totu>>, care va lucra cu <<ucenicii: Opria, Mihai Banci și Toma>>". Cum cei trei ucenici, cel puțin după nume, nu par a fi angajați pentru lucrare, aceasta a făcut-o tot Chiriace tipograful ce era << ispravnicu de totu>>, nu puteau fi nici angajați ai tipografiei Mitropoliei din Bălgrad, aceasta nefuncționând din 1690. Deci, ei au putut intra în această echipă numai în calitate de angajați ai tipografiei, de <<feciori>> ai lui (!!!) (p. 104). Asemenea explicații ridicole, în care cartea lui Doru Bădără abundă, nu sunt generate decât de căutarea originalității cu orice preț, încercarea de a le corecta fiind inutilă de vreme ce autorul nu are cunoștințe minime de istorie și de gramatică elementară.

Revenind la plata în bani a tipografilor, studiul documentelor de arhivă atestă faptul că ea s-a făcut după mai multe criterii: *cronologic*, adică pentru munca prestată într-o anumită perioadă; după *numărul de coli tipărite*; în funcție de *complexitatea operațiilor*. De la începutul secolului al XVIII-lea, plata s-a făcut în funcție de *numărul de coli tipărite*, deoarece coala tipărită era un element de referință pentru mai multe cheltuieli. Amintim că, în 1713, mitropolitul Antim Ivireanul stabilea: "să aibă a lua tipograful care va fi, împreună cu feciorii lui, cîți va avea, de lucru de coală plata lui taleri trei"⁵⁹, fără a indica timpul alocat imprimării. Suma plătită pentru o coală a rămas aceeași multă vreme, dar a apărut precizarea unei perioade de timp. În 1740, popa Udrea a fost angajat "jătar la tipografia de sus <din București> și să-i dea *pă lună cîte taleri trei* (subl. ns.)"⁶⁰. La Chișinău, la începutul secolului al XIX-lea, se făceau plăți și pentru perioade mai scurte, la tipărirea *Rînduielii Proscomidiei*, tipografilor (nu știm câți), "pentru 3 zile <li s-au plătit> 25 lei"⁶¹. În deceniul patru al secolului, lucrătorii din tipografia Institutului "Albinei Românești" erau plătiți cu luna. "Cheltuielile de piste an a tipografiei" includeau și "240 <galbeni> leafa a zece lucrători, cîte 2 galbeni pe lună". Într-un alt loc, Gheorghe Asachi indică plata celor zece tipografi ca fiind de 100 de lei pe lună, "unul cu altul" costându-l pe cărturar 1 200 lei pe an. În plus, Gheorghe Asachi estima că "un vîrsătoriu" care să se ocupe de turnarea literelor în tipografia lui trebuia plătit cu 2 000 lei pe an. În aceeași vreme, Mihail Kogălniceanu se angaja să-și plătească tipografii în mod identic⁶².

Producția tipografică devenind stabilă și permanentă, lucrătorii tipografiei din Chișinău erau plătiți și anual: *meșterul tipograf* era plătit cu 360 lei pe an; *șase zefari* erau plătiți cu cîte 120 lei fiecare; *trei drugari* erau plătiți tot cu cîte 120 lei fiecare; *trei pilitori de slovă* erau plătiți cu cîte 90 lei fiecare; *doi gravori* (unul în aramă și altul în lemn) erau plătiți cu cîte 120 lei anual fiecare; *turnătorul șef* era plătit cu 120 lei iar cele două ajutoare ale sale cu 90 lei fiecare⁶³.

Producția tipografică dezvoltându-se, plata în bani s-a diferențiat, *Tocmeala tipografilor* din București, în anul 1747 prevăzând: "cîte coale va avea o carte care se va da în tipar, de va fi făr' de chinavar, să li se deie tipografilor pentru simbria lor cîte un zlot de coală, iar de va fi cu chinavar să li să dea cîte un leu"⁶⁴. Textul precizează fără echivoc *imprimarea zăfului unei coli*, în numărul de exemplare corespunzător tirajului, demontând ineptia lui Doru Bădără despre multiplicarea implicită.

În 1749, la mănăstirea Colțea, pentru 33 de zile lucrate, plata tipografilor a fost în raport cu *complexitatea operațiilor*. "trei taleri simbria *jătarului*; doi taleri simbria *drugariului*; un pol taleri simbria *pilcarului*; un taler lui *vîrsătoriu* <...>, 18 taleri bani 90 la *doi tipografi* i la *diorthositor de coală* (subl. ns.)"⁶⁵. În anul 1800, la tipografia de la Episcopia Rîmnicului s-au plătit "150 lei pentru doi *vîrsători*, pe cinci luni, cîte 15 lei pe lună; 30 <lei> pentru un *pilitor*, pe trei luni, cîte 10 <lei pe lună>; 15 <lei> iar pentru un *pilitor*, pentru o lună și jumătate"⁶⁶. Lucrătorii necalificați care făceau

⁵⁸ Iată încă o mostră de agramatism: deși Doru Bădără nu știe, în mijlocul frazei nu se scriu cu litere majuscule decât numele proprii (n.ns. Elena Chiaburu).

⁵⁹ *Așezămîntul lui Antim*, p. 335 - 336.

⁶⁰ Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean*, p. 921.

⁶¹ Paul Mihail, *Contribuții la BRV*, p. 768.

⁶² A.S.I., Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839 - 1853, f. 4-10.

⁶³ Const. N. Tomescu, *Tipografia exarhală duhovnicească din Basarabia*, în "Arhivele Basarabiei", anul III, nr. 4, 1931, p. 264 (în continuare: Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*).

⁶⁴ I. Tanovicianu, *Tocmeala tipografilor*, în "Arhiva", tom VIII, 1897, p. 707 - 708; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, București, 1927, p. 17.

⁶⁵ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 936 - 937.

⁶⁶ N. Iorga, *Vechiul meșter de tipar*, în "Neamul românesc", 1919, nr. 158.

operații simple erau plătiți cu ora⁶⁷. Așa cum rezultă din cele de mai sus, tipografii erau plătiți în raport cu munca depusă, afirmația lui Doru Bădără că numai meșterul tipograf era plătit cu o sumă globală pe care apoi, o împărțea echipei fiind lipsită de suport documentar.

Socotelile tipografice arată că un imprimat includea un element cu preț fix și unul cu preț variabil. Prețul era variabil pentru compoziția tipografică și pentru ilustrație, deoarece compoziția care a folosit la imprimarea a 100 de bucăți, de exemplu, nu este mai scumpă decât cea necesară pentru o singură bucată. Această cifră trebuie împărțită la tiraj pentru a afla prețul fiecărui exemplar. În schimb, hârtia și manopera au prețuri variabile, deoarece cantitatea de hârtie și munca depusă pentru imprimarea a 100 de bucăți costă de 100 de ori mai mult decât imprimarea uneia singure. Partea reprezentată de hârtie în costul fiecărui exemplar se mărește proporțional cu cifra tirajului, în timp ce partea compoziției se micșorează în aceeași măsură. Rezultă că pentru a fi rentabilă, o tipografie trebuia să realizeze tiraje mari.

Însemnările de pe cărți și documentele de arhivă arată că o coală tipărită, și nu zațul ei, cum fabulează Doru Bădără, reprezenta unitatea de măsură din multe puncte de vedere. Ea era elementul de bază în fixarea prețului unui imprimat, știri în acest sens conținând corespondența purtată în anul 1821 de Ghervasie, ieromonahul tipograf de la mănăstirea Neamț cu duhovnicul Serafim de la mănăstirea Hangu. Arătând prețul lucrării *Sfântul Efrem Syrul*, Ghervasie scria: "un tom <...> iaste 14 lei legat cu meșină. Tomul I iaste de 115 coale și al doilea de 120 <coale>"⁶⁸. În 1823, când a apărut și volumul 3 al cărții, pe un exemplar aflat la BCU "M. Eminescu" din Iași s-a făcut o mențiune care conține câteva diferențe: "cartea cea întâi a *Sfântului Efrem Syrul* cuprinde coale 122, a doua, 124 pol, iară aceasta a treia, 162 pol. Cîte un leu pe 10 coale socotim că fiește carele va judeca cu cuviință a da, că aminterlea să păgubește tipografia"⁶⁹. Tot la numărul de coale imprimate se raportau și cheltuielile materiale. Astfel proceda, spre exemplu, Gheorghe Asachi, în 1839, cînd făcea "însemnarea lucrului tipografiei, socotindu-se după coale tipărite: "Foaia Sătească", a 2200 ecs(emplare) pe săptămînă, cu 2 *Suplementuri* pe lună <cuprinde> 13 200 coale; "Buletinul Ofițial", a 250 ecs(emplare) pe lună <cuprinde> 2 000 coale; două *Suplemente*, <a> 500 ecs(emplare pe lună), <cuprinde> 500 (coale), <care fac în total> 2 500. <În total, pe lună, se imprimă> 15 700 coale, <care> pe an fac 188 400 (coale). Adăugîndu-se ecstraordinare tipăriri 11 600 (coale), <rezultă în total> 200 000 (coale) , a 8 par(ale) coala, fac pe an 40 000"⁷⁰.

Legat de problema plății tipografilor, Doru Bădără mai are niște opinii demne de tot răsul. De pildă, la p. 109 scrie: "dacă plata în bani era reglementată între patronul tipografiei și tipograf, pentru plata în produse pare că funcționa o reglementare ce depășea tradiționalul raport meșteri-ucenici, ea fiind fixată în mod expres pentru fiecare participant la procesul tipografic". Inepția se bazează pe faptul că tipografii primeau drept plată câteva exemplare din tipăriturile lucrate de ei.

Doru Bădără face și alte afirmații care sfidează bunul simț, precum: "meșteșugurile nu se închiriază. Cu atelierele și utilajele este o altă situație" (*Răspuns*, p. 359). Absurditatea este explicată amănunțit în carte: "în perioada pe care am analizat-o putem constata <...> și procedeul de închiriere a tipografiei pentru a se asigura fondurile necesare întreținerii și reparației materialului și utilajului. Această situație impunea desemnarea unei persoane care să administreze materialul și utilajul tipografic cît timp tipografia nu lucra, să asigure reparațiile ce cad în sarcina proprietarului și să recupereze tipografia, după ce s-a încheiat tipărirea cărții pentru care era era încredințată unui tipograf" (p. 196). Afirmația, de-a dreptul năucitoare pentru orice persoană care cunoaște cît de puțin istoria medievală, este generată de faptul că tipografii, atunci cînd se angajau să imprime o carte, *încheiau un contract de învoială* cu patronul tipografiei (domn, mitropolit sau episcop)⁷¹. După încheierea contractului pentru lucrarea ce trebuia executată, meșterul tipograf primea unelte și instalațiile din atelierul tipografic pe bază de inventar amănunțit. Acesta este sensul actului încheiat la 24 iulie 1749 între tipografii Barbu Stan Brașoveanul și Grigore Bucureșteanul, pe de o parte, și mitropolitul Neofit Criteanul, pe de altă parte, citat de Doru Bădără în *Răspunsul* său, la p. 359. La începutul secolului XIX, regula a fost prevăzută chiar în regulamentul de înființare a atelierului de Chișinău: "tipograful este dator să supravegheze ordinea și aranjamentul tipografiei, care i se va da în deplină răspundere, cu toate instrumentele și lucrurile tipografice, *după inventar* (subl. ns.)"⁷². După încheierea activității sau a contractului, meșterul tipograf

⁶⁷ Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 938 - 939; N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri*, p. 22.

⁶⁸ Ioan Ivan, *Cărți de ritual de cuprins nouetamentar tipărite la mănăstirea Neamț în secolul al XIX-lea*, în MMS, anul XLIX (1973), nr. 3 - 4, p. 266.

⁶⁹ Martin Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile BCU din Iași. Catalog adnotat*, Iași, 1976, p. 321.

⁷⁰ A.S.I., Fond Secretariatul de Stat, Dosar 650/1839 - 1853, f. 11.

⁷¹ Paul Mihail, *Contribuții la BRV*, p. 765.

⁷² Const. N. Tomescu, *Tipografia duhovnicească*, p. 262.

preda uneltele din atelierul tipografic pe baza aceluiași inventar. Așa a procedat la 12 octombrie 1715, tipograful Constantin invocat de Doru Bădără, care *returna* eclesiarhului mănăstirii Sf. Sava din Iași instalația tipografică și nu o *prelua* pentru a imprima o carte!⁷³

Chestiunile referitoare la "ispravnicii de carte", "purtătorii de grijă ai tipografiei" (în *Răspunsul* pe care ni-l dă scrie "purtătorii de grijă ai tipografiei"⁷⁴ - p. 360) și "alți truditori ai tiparului", sint alte fabulații. Referitor la ultima chestiune, ne mulțumim să cităm din *Răspunsul* agramat dat nouă, deoarece este ilustrativ pentru nivelul intelectual al autorului: "este poate puțin prea "codată" pentru cititorii cu un anumit nivel apercceptiv, dar, scuze, lucrarea nu este adresată unor astfel de cititori" (sic!) (p. 360). Încercarea de a purta un dialog în acești termeni nu poate fi decât pierdere de vreme sau strigăt în deșert. Cu toate acestea, constatând că prostia este patologică, trebuie să îi atragem atenția autorului asupra unui termen pe care îl întrebuințează fără să știe că a mai comis încă o greșeașă. Este vorba de cuvântul *domnitor*, pe care în carte îl folosește de nenumărate ori, iar în *Răspunsul* pe care ni-l dă îl și subliniază, asigurându-se că prostia dumisale nu scapă neobservată. În întregul ev mediu românesc conducătorii Țării Românești și ai Moldovei s-au numit *Domni*. Cel dintâi șef de stat care s-a intitulat *domnitor* a fost Alexandru Ioan Cuza. Prin urmare, cuvântul *domnitor* nu apare în documentele din perioada cercetată de Doru Bădără și în nici o lucrare a vreunui istoric român serios, astfel încât întrebuințarea lui pentru perioada anterioară anului 1859 nu denotă altceva decât ignoranță.

O remarcă se impune și cu privire la declarația autorului că "fiecare afirmație a noastră este susținută de citarea unor mărturii de epocă" (*Răspuns*, p. 356, paragraful 4). Simpla citare a unui text vechi nu conferă în mod automat autoritate cărții, autorul fiind obligat să verifice și să interpreteze corect textul respectiv.

Nu putem încheia aprecierile noastre fără câteva observații legate de forma textelor scrise de Doru Bădără. El nu este capabil să scrie o frază coerentă, să reproducă în mod corect un pasaj și trunchiază afirmațiile pentru a discredita, neputându-și susține cu dovezi științifice elucubrațiile. Mostre doveditoare ale "coerenței" în exprimare a autorului sunt paragrafele 3, pag. 358⁷⁵ și 3, pag. 361⁷⁶ din *Răspunsul* său. Pentru ca demonstrația să fie completă, în următoarea frază Doru Bădără așază virgula între subiect și predicat⁷⁷! Într-un loc, autorul citează incomplet textul recenziei noastre, pentru a ne atribui necunoașterea gramaticii limbii române: la pag. 355 a *Răspunsului* admite că nu cunoaște "aspectul esențial al problemei *propus* spre cercetare", deși noi am scris că nu cunoaște "aspectul esențial al problemei *proposede* spre cercetare". În altă parte am scris că "monopolul autorităților asupra activității tipografice a fost evident și în Transilvania. Din cauză că religia ortodoxă era doar tolerată, activitatea tipografică în limba română s-a desfășurat cu numeroase piedici, iar de la impunerea unirii religioase cu Biserica Romei, la începutul secolului al XVII-lea și pînă la înființarea tipografiei de la Blaj, activitatea tipografică a încetat". Doru Bădără redă numai partea a doua a pasajului, pentru a arăta un *lapsus calami* (este vorba, evident, de începutul secolului al XVIII-lea), când, de fapt, trebuie discutată nerozia dumisale privitoare la lipsa monopolului în producția tipografică românească din secolele XVII și XVIII. La pag. 356, paragraful 3 am scris: "repetind cu obstinație"⁷⁸, dar Doru Bădără, la pag. 358, paragraful 3 din *Răspuns*, scrie (cu ghilimele!), "obstinență", cuvânt inexistent în limba română. De altfel, Doru Bădără face o adevărată "echilibristică" încercând să devieze discuția de la greșelile fundamentale ale cărții sale. Fără să-și dea seama, autorul ne face însă, un serviciu, deoarece a reușit și cu acest prilej să-și etaleze agramatismul, incultura și lipsa totală de cunoaștere a istoriei românilor.

Am constatat și faptul că Doru Bădără nu este capabil nici măcar să se citeze pe sine cu exactitate. Spre exemplu, el invocă niște pretinse dovezi documentare furnizate de o afirmație a lui Ioan Comnen privitoare la imprimarea unei cărți "în teascurile lui Antim Ivireanul în Mănăstirea Snagovului", la pag. 55 a cărții sale care, de fapt, se află la pag. 59. De asemenea, ne reproșează cu indignare că nu știm să numărăm, activitatea lui Antim Ivireanul nefiind studiată în cartea lui decât din cinci puncte de vedere și nu din șapte cum am arătat noi în recenzie. Îi sugerăm lui Doru Bădără să-și recitească "opera" pentru a vedea că, în afară de locurile pe care le-a găsit, despre Antim Ivireanul mai vorbește și la paginile 157 ("alți truditori ai tiparului - tipografi") și 184 ("ilustratorii").

⁷³ Hurmuzachi-Iorga, *Documente*, vol. XIV, partea I, p. 693, DCLX.

⁷⁴ Forma corectă este "purtătorii de grijă ai tipografiei" (n.n.s. Elena Chiaburu).

⁷⁵ "Interesant este pornind de la acest "aspect esențial" al "controlului" asupra tipografiei susținut de doamna Elena Chiaburu, care este opinia Domniei Sale <...>" (!!!).

⁷⁶ "Cît privește logica lucrării noastre, care lipsește, după recenzentă, noi tratînd, după Domnia Sa, haotic subiectul, argumentînd cu faptul că Antim Ivireanul este tratat din nu mai puțin de șapte puncte de vedere, în tot atîtea locuri din carte" <sic!>.

⁷⁷ "Distinsa cercetătoare, (!) ne arată că <...>".

⁷⁸ Obstinație = încăpățănare, îndărătnicie (*Dicționarul explicativ al limbii române*, p. 709, sub voce).

Studierea cărții și a tiparului românesc vechi presupune o muncă de proporții uriașe, deoarece ansamblul documentelor care ar trebui cercetate este foarte mare. Scrierea istoriei cărții nici nu poate fi rezultatul unei singure persoane, întreprinderea neputând reuși decât prin unirea eforturilor mai multor cercetători, pentru a se obține imaginea cât mai completă a locului și rolului cărții în societate. Demersul presupune, însă, în mod obligatoriu, cultură solidă și onestitate științifică. Atunci când lucrurile nu stau așa, se impune luarea de atitudine pentru demascarea ignoranței și a imposturii, chiar dacă sunt garnisite cu un titlu științific. În ceea ce ne privește, nu vom ezita niciodată să o facem, pentru că prostia este agresivă și, uneori, molipsitoare.

Résumé

Au début de son troisième règne en Moldavie (1715-1726), Mihai Racovita se voit obligé de faire face aux armées autrichiennes mais aussi à la révolte de quelques-uns de ses nobles. Les Tartares envoyés l'aider sont devenus impossibles à contrôler et ont pillé certaines parties du pays, tous ceux-ci contribuant à un état de pauvreté difficile à dépasser.

On présente le déroulement des événements et on analyse des documents dont on apprend qui a été à côté du prince et qui l'a trahi, tout en suivant la motivation de chaque partie. Les effets du conflit avec les Autrichiens et de l'invasion tartare sont indiqués par les documents d'achat-acquisition des années qui ont suivi. Les gens, appauvris, vendaient leur terrain pour payer leur dettes et acheter des aliments.

Les documents de l'époque, dont certains inédits, permettent la reconstitution du climat politique et social de ces années-là, tout en contredisant, pas mal de fois, la perspective établie déjà dans l'historiographie. C'est le cas de la présentation du mouvement des nobles révoltés en tant qu'acte révolutionnaire qui cache une vision politique supérieure, anti-phanariote. La recherche attentive des documents publiés, tout comme de ceux dans les archives, jette une nouvelle lumière sur les événements en question.